

Anna Ptaszycka
1951

RM 297

ZIELEŃ WROCŁAWIA

x 5 H14-1 = H12 = H1.558
(48)
(3 na pap., 5 bib.)

- A/ Zielen i krajobraz
- B/ Zielen w planie miasta - rozwój zagadnienia
- C/ Zniszczenie i odbudowa
- D/ Zielen w planie miasta - stan obecny i perspektywy rozwoju
- E/ Gospodarka zielenią miejską
- F/ Problem zazielenienia terenów zagruzowanych

A/ Zielen i krajobraz

Płaskość terenu, niskie położenie obszarów zalewowych, Odry, wysoki poziom wód gruntowych, łagodny, wilgotny klimat - te cechy krajobrazu Wrocławia i jego okolic wpływają na rodzaj i typ zieleni. Dominują tu drzewa liściaste o wielkiej różnorodności gatunków, rozłożystości koron, bogatej intensywnej barwie ulistwienia, długim okresie wegetacji i kwitnienia. Spotykane często drzewa iglaste, to również gatunki ściśle związane z podłożem i klimatem, nieutrzymujące się w klimacie kontynentalnym 1/

Lasy często podmokłe, o bogatym podszyciu w zestawieniu z obfitością wód. otwartych / rzek, stawów, rowów/ posiadają właściwy sobie wyraz plastyczny / ryc.1 /.

- 1/ Na terenie Wrocławia występuje około 860 gatunków drzew i krzewów. Wśród zespołów parkowych i leśnych pod względem bogactwa i gatunków wysuwa się na czoło park Szczytnicki o starym drzewostanie, wskazującym na ślady dawnych dąbrów. Jest tu 16 gatunków dębów / dąb błotny, dąb czerwony, dąb szypułkowy, bezszypułkowy i inne/, klon, platany, wierzby : iglaki, jak cis, chojny kanadyjskie, cyprysiki błotne. Na uwagę zasługuje fragment parku, zaprojektowany jako ogródek japoński z kolekcją azalii i rododendronów oraz szeregiem krzewów zimozielonych, liściastych i iglastych. Również las osobowicki obfituje w stary drzewostan, pozostałość po dawnych dąbrowach. Na zalewowych terenach Oławy występuje duża ilość topoli i olszy czarnej. Nadbrzeża Odry posiadają dobrze zachowany drzewostan o typie żegowym / pojedyncze dęby/. Cmentarze obfitują w dęby, brzozy, modrzewie, wierzby oraz krzewy wśród których przeważa żywotnik zachodni / z kacińska tuja/ i kilka gatunków spirei. Zwraca uwagę dobra kompozycja plastyczna zespołów zieleni i umiejętne dobranie gatunków.

v3a
Obwałowane lub ujęte w ramy bulwarów nadbrzeża Odry i Starej Odry, obsadzone starodrzewem, stanowią ciekawy element w kompozycji przestrzennej miasta, związanego z zielenią i wodą / ryc. 2, 3^v. Zupełnie specyficzny krajobraz obserwujemy na terenach zalewowych obszaru Oławy, w południowo-wschodniej części miasta; występują tam minimalne różnice poziomów między powierzchnią wody, a powierzchnią terenu, bogactwo trzcin, podmokłe łąki o bujnych i różnorodnych trawach.

Mimo bardzo znacznego wytrzebienia lasów w okolicach Wrocławia - zachował się w nich oraz w parkach miejskich do dziś dnia szereg wspaniałych okazów starodrzewu; niektóre z nich objęte są ochroną, jako pomniki przyrody 2/2 / ryc. 4/

Specjalny charakter nadaję drzewostanowi Wrocławia w okresie bezlistnym niezwykła obfitość jemioli / ryc. 5/.

Zupełnie odmienne cechy posiadają dalsze nieco obszary regionu Wrocławia, o których wspomnieć należy ze względu na ich rolę terenów turystycznych, związanych z życiem ludności miasta.

Są to : góra Sobótka / około 35 km na południe od Wrocławia / i góry Kocie / około 20 km na północ od Wrocławia / ryc. 6 /.

Znaczne różnice wysokościowe / Wrocław około 110 m.n.p.m., Sobótka 718 m.n.p.m., góry Kocie 200 - 255 m.n.p.m. / i zupełnie odmienna struktura geologiczna nadają tym obficie zalesionym obszarom cechy dużego kontrastu z mało zalesioną niziną wrocławską. Inny jest też ich drzewostan. 3/

2/ między innymi :

dąb "Piast" w Rędzinie	:	wys. 24 m,	obwód pnia 6.80 m,	wiek ok. 700 lat	
dąb "Dzierżonia" nad Starą Odram		wys. 19 m	obw. 6.20	wiek ok. 600 lat	
dąb "Dziadek" w parku szczytnickim		wys. 15 "	5.70 "	" 600 lat	
dąb "J. Stanki"	"	"	23 "	4.70 "	" 500 lat
dąb "Piotra Włosta" ul. Wróblewskiego		24 "	4.20 "	" 450 lat	
dąb "Spotkań" w parku Szczytnickim		16 "	4.60 "	" 400 lat	

6 dębów w Kozonowie wiek ok. 400 lat

18 " w różnych punktach miasta wiek ok. 300 - 400 lat

20 " " " " " 200 - 300 "

- jak również : szereg platanów wys. 23-25 m, obw. 3-3.5 wiek 150-200 l

2 ciszy drzewiaste w Parku Południowym wys. 7 m. wiek ok. 200 lat

3 szt Taxodium wys. 18 - 20 m, wiek około 120 lat

2 sosny w Masłowicach wys. 26 m, obwód 3,3 m wiek około 150 lat

topola, ul. Słowackiego - wys. 25 m obwód 7 m wiek około 200 lat

3/ duża ilość świerków, fragmenty lasu mieszanego, modrzew, jarzębina, buk Przez Góry Kocie przechodzi wschodnia granica buku.

B/ Zieleń w planie miasta

(rozwój zagadnienia)

W rozwoju historycznym zieleni miejskiej Wrocławia elementem najwcześniejszym jest pierścień zadrzewień nad brzegiem fos, pozostałych po zburzeniu fortyfikacji w roku 1807, założenie jedno z pierwszych tego rodzaju w Europie / ryc. 7, 8, 8a / Pierścień o wielkich walorach estetycznych, silnie związany z plastyką ośrodka historycznego miasta, posiada ważne dla planistycznego krajobrazu Wrocławia akcenty wzniesień terenowych: są to 2 wzgórza na miejscu dawnych baszt / Ceglanej i Kieszonkowej /. Powierzchnia zielenca nad fosami wynosi 4.35 ha, długość / po linii fos / - około 3 km.

Typ gospodarki wielkich organizmów miejskich w wieku XIX nie sprzyjał należytemu zaprogramowaniu zagadnień zieleni. Skąpe wyposażenie w zieleni śródmieścia w promieniu około 3 km od centrum miasta / Rynek / jest tej gospodarki wynikiem / ryc. 10 /. Na planowy, przypadkowy / za wyjątkiem omówionego pierścienia nad fosami / układ niewielkich zespołów zieleni publicznej tego obszaru składają się :

A. Parki i większe zieleńce :

Plac Staszica	5.56 ha
pierścień nad fosami	4.35
Park Nowowiejski	3.86
park między ul. Borowską i Dyrekcyjną	3.43
zieleńce wzdłuż Wybrzeża Wyspińskiego	3.13
zieleńce przy ul. Słowackiego	2.55
	22.88
B. Ogród botaniczny	24.50
C. 101 małych zieleńców / w tym kilka cmentarzy / o pow. 0,03 - 1,9 ha	43.44
D. Ogrody działkowe	około 45.00
	razem 135.82

Stanowi to zaledwie 4 % powierzchni omawianego obszaru, w stosunku do ok. 140.000 ludności, zamieszkałej tam obecnie / 1950 / - 8 m²/mieszkańca / dla znacznie większego stanu zalesienia przedwojennego stosunek ten był jeszcze gorszy /.

Na uwagę zasługuje ponadto piękne choć bardzo zniszczone zadrzewienie otoczenia kościoła N.M.Panny na Piasku i Katedry /tereny klasztorne /, stanowiące w swym związku ^z nadbrzeżem Odry pierwszorzędną efekt plastyczny / ryc.9^x, 9a/.

Cechą, właściwą rozwojowi Wrocławia jest w odróżnieniu do wielu miast / n.p. Warszawy/ brak siedzib magnackich i szlacheckich, ^{których położenie bezpośrednio przy murach średnio-wiekowych} w wieku XVI - XVII tak doniosłe zaważyło na obliczu późniejszego miasta zarówno pod względem charakteru architektury, jak i założeń ogrodowych.

Wskutek stopniowego rozszerzania obszaru miasta i wreszcie radykalnej zmiany tego obszaru w roku 1928 / wzrost z 4961 ha do 17.465 ha, czyli o 250 % przy wzroście zaludnienia z 557.000 do 611.000 mieszkańców, czyli zaledwie o 9.5 % /średni stan zazielenienia stał się bardzo korzystny przy jaskrawej jednak dysproporcji między tonącymi w zieleni dzielnicami peryferyjnymi, a intensywnie zabudowanym i pozbawionym zieleni śródmieściem / ryc.10/. Wchłonięte przez miasto lasy przekształcono na leśne parki krajobrazowe / park Szczytnicki, park Południowy, Wschoźni i Zachodni/ o dużej swobodzie i malowniczości nieregularnego układu planu, dobrej kompozycji wzajemnych zestawień ^{e)} grup zieleni, przestrzeni wodnych / ^{Kanaty} rzeki /melioracyjne, stawy, brzegi Odry/, trawników i polan leśnych, o wspaniałym bogactwie starodrzewu, o formach i barwie typowych dla krajobrazu naturalnego Wrocławia, urozmaiconych jeszcze i wzbogaconych przez dosadzenie specjalnie dobieranych drzew i kwitnących w różnych porach roku krzewów.

Również na przyłączonych do miasta terenach założone zostały wielkie tereny sportowe, tereny wystawowe, pole manifestacyjne, cmentarze, liczne zespoły ogródków działkowych, wreszcie ogromne bogactwo zieleni przydomowej.

Ogółem stan zieleni publicznej w roku 1939 był na obszarze całego miasta następujący / przy zaludnieniu 629.000 mieszk / :

- Parki / wg Wydz.Pl./	✓ 344.34 ha tzn. 5.50m ² /M
- Zieleńce -/ wg Wydz.Pl./	✓ 146.49 " " 2.35 "
- Boiska i tereny sportowe / wg Wydz.Pl./	✓ 399.65 " " 6.35 "
- Ogródki działkowe / wg B.P.W./	✓ 472.50 " " 7.50 "
- Cmentarze / wg Wydz.Pl./	✓ 244.35 " " 3.50 "
- Lasy w obrębie miasta / wg Wydz.Pl./	<u>689.00 " " 11.00</u>
razem	2296.33 36.20

Cyfra ta, bardzo korzystna w stosunku do liczby mieszkańców, w przeliczeniu na stosunek do powierzchni miasta daje jednak procent mały wskutek bardzo rozległego obszaru miasta i obfitości terenów niezabudowanych, rolnych; ogólna powierzchnia zieleni / 2296.33 ha / wynosi 12.5 % całego obszaru miasta / 17.471 ha /.

C. Zniszczenie i odbudowa

Zniszczenie zieleni Wrocławia, wykazane na załączonym planie, wahało się według oceny Wydziału Plantacji Miejskiej Z.M. w granicach od 20 do 65 %, Było to zniszczenie drzewostanu / drzewa uschłe, spalone w całości lub częściowo/, podszycia, oraz terenu / zaminowania, schrony, rowy przeciwlotnicze i tp./; tereny parkowe służyły często za miejsca grzebania zmarłych i poległych, co spowodowało konieczność przeprowadzenia ekshumacji / ogółem ekshumowano 5573 groby /.

W wyniku akcji odbudowy zieleni przeprowadzono do 31. XII.1949.r. następujące prace / rok 1947, 1948 i 1949/ :

1. Odrestaurowano i uporządkowano 124.12 ha parków i zieleńców. Prace te wykonano kosztem około 50.000.000 złotych / dawna waluta /.
2. Uporządkowano gruntownie 90 ha cmentarzy i szereg

mniejszych zielenców kosztem około 39.000.000 złotych. Prace polegały na oczyszczaniu i przycinaniu drzew, wykarczowaniu pni, rozbijaniu schronów, zasypywaniu dołów, wywózce gruzu i śmieci, wreszcie na przekopywaniu częściowo trawników oraz sadzeniu drzew, krzewów i sianu trawy.

Między innymi w omawianym okresie :

wysadzono	drzew	1456
"	krzewów	23.706
wykarczowano	pni	8.015

W roku 1948 -

wysadzono kwiatów	85.000
założono trawników	20 ha.

Oprócz tego w 1949 r. z kredytów inwestycyjnych wykonano prace porządkowe i założono trawników na mniejszych zieleniach i wzdłuż ulic kosztem około 10.000.000 zł.

Odbudowa Stadionu im. Swierczewskiego, uporządkowanie innych urządzeń sportowych, uporządkowanie zniszczonych i zamianowanych ogrodów działkowych, wreszcie odbudowa i uruchomienie ogrodów botanicznego i zoologicznego / omówione dalej/, to obraz ^{fragmentu} wysiłku społeczeństwa wrocławskiego w dźwiganie z gruzów nowego życia wielkiego miasta.

D. Zieleni w planie miasta

- (Stan obecny i perspektywy rozwoju)

Omówiony powyżej stosunek zieleni do liczby mieszkańców uległ znacznej zmianie wskutek :

- a/ zmiany / zmniejszenia/ liczby ludności w porównaniu ze stanem z roku 1939.r.
- b/ zniszczenia lub niedostępności części zielenców, względnie ich obecnego położenia wśród ruin zdala od aktywnych dzielnic mieszkalnych i wskutek tego nieznacznego wykorzystania ich przez ludność.

~~Nie byłoby więc właściwe t~~

Nie byłoby więc właściwe zestawianie cyfr obecnych i wyprowadzanie stosunku zieleni do liczby mieszkańców w warunkach okresowo nienormalnych. Zestawienia tego typu sporządzono tu więc dla stanu pełnego zaktywizowania całego obszaru miasta, który nastąpi po okresie odbudowy.

Do ustalenia programu słusznego zaopatrzenia ludności w tereny zielone przystąpiono po przeprowadzeniu analizy stanu istniejącego celem zdania sobie sprawy z zalet i wad układu obecnego i postawienia właściwych tez przyszłego rozwoju zagadnienia. Analizę i tezy ujęte odnośnie następujących punktów:

1. Układ przestrzeni zielonych w planie miasta
 2. Poszczególne typy terenów zielonych,
1. Układ przestrzeni zielonych w planie miasta

Dodatnią cechą układu jest wspomniane już bardzo dobre wyposażenie w zieleni dzielnic peryferyjnych, głównie tzw. "Wyspy Sępolińskiej" i bogactwo starych zadrzewień parkowo - leśnych..

Braki są następujące :

- a/ opisane wyżej " niedożywienie" zielenią śródmieścia,
- b/ brak powiązań zielonych w pewnych partiach miasta pomiędzy poszczególnymi zespołami zieleni, oraz zieleni wewnątrzno - miejskiej z niektórymi lasami podmiejskimi,
- c/ odnośnie zaplecza miasta - bardzo znaczne wylesienie krajobrazu,

Z uwagi na powyższe - przy określaniu kierunków dalszego rozwoju zagadnienia zieleni we Wrocławiu należy przyjąć następujące tezy :

1. Racjonalny i równomierny układ zieleni w całym mieście, odpowiadający tak pod względem ilości jak i rozmieszczenia poszczególnych jej funkcji przyjętym w planowaniu przestrzennym wytycznym i normom.
 2. Powiązanie większych zespołów zieleni ciągami i pasmami tak, by doprowadzić do systemu możliwie ciągłego,
 3. Powiązanie terenów zielonych podmiejskich z obszarami zieleni miejskiej.
 4. Przeprowadzenie dolesień w zapleczu miasta przy uwzględnieniu racjonalnego ich układu z punktu widzenia potrzeb rolnictwa oraz z punktu widzenia klimatu.
 5. Powiązanie zieleni z wodą / względy estetyczne, klimatyczne, sprawy wypoczynku, sportu, turystyki /.
 6. Nawiązanie się w projektowaniu nowych zespołów i ciągów zieleni do :
 - a/ zespołów zieleni istniejącej, unikanie takich założeń, któreby doprowadziły do niepotrzebnego zniszczenia i tak już przetrzebionej przez wojnę zieleni, zwłaszcza starodrzewu .
 - b/ obszarów wielkich zniszczeń ze względu na gospodarczą łatwość zazielenienia terenów zniszczonych w przeciwieństwie do niecelowości burzenia zabudowy o małym stopniu zniszczenia.
- Główne zespoły zieleni oznaczone na załączonym planie / ryc.11/, zaprojektowane w oparciu o powyższe założenia, są to :
- a/ " klin południowy" rozciągający się na terenach ogródków działkowych i dawnych cmentarzy poprzez tereny wielkich zniszczeń aż do terenów kolejowych / powierzchnia około 213 ha /.
 - b/ silne zalesienie ciągu komunikacyjnego t.zw.placu

Grunwaldzkiego, wiążące zespół parku Szczytnickiego
poprzez Starą Odrę i Odrę z zieleniem przy Woje-
wództwie i (pierścieniem fos,

- c/ przekształcenie na ośrodek sportowo - parkowy wyspy
Mieszczkańskiej,
- d/ przeprowadzenie szerokich pasm izolacyjnych między
dzielnicami,
- e/ pasma zieleni wzdłuż Bystrzycy i Słęzy,
- f/ zadrzewienia na terenach przemysłowych, wreszcie -
system większych i mniejszych zespołów i ciągów
zieleni.

2, Poszczególne typy terenów zielonych

- a/ Parki, zielenie
- b/ Park Kultury
- c/ Ogrody botaniczny i zoologiczny
- d/ Tereny sportowe
- e/ Ogrody działkowe
- f/ Cmentarze
- g/ Zieleni towarzysząca urządzeniom użyteczności publi-
cznej
- h/ Zieleni terenów przemysłowych
- i/ Zieleni towarzysząca urządzeniom ^mkomunikacji
- j/ Zieleni przydomowa
- k/ Podmiejskie tereny wycieczkowe

a/ Parki i zielenie

Smiało rzec można, że obok ośrodka historycznego
i obok biegu rzeki Odry & parki Wrocławia stanowią naj-
wspanialszy element w kompozycji miasta. Na ich ^oczęsto wy-
suwa się park Szczytnicki / ryc. 12, 13 / wraz z wielkim
zespołem przestrzeni zielonych stadionu, terenów wystawo-

wych, 200 i nadbrzeża Odry, wiążących się silnie z piękną zielenią przydomową terenów mieszkalnych.

O bogactwie drzewostanu parkowego mowa na początku niniejszego rozdziału. Swobodny malowniczy przebieg dróg, ładny ich przekrój, pozbawiony sztywnych krawężników, wydzielanie dróg jezdnych i pieszych / rys.14/, dobre techniczne wykonanie nawierzchni, wreszcie malowniczo umieszczone fragmenty architektury nad wodą - w połączeniu z bardzo staranną kompozycją wzajemnego stosunku elementów zieleni, wody i polan leśnych - wszystko to stwarza układ zgoła nieprzećiętny. Na uwagę zasługuje mała terenowa scenka do przedstawień na wolnym powietrzu, ładnie umieszczona wśród drzew. Parki wrocławskie są nieogrodzone; daje to dobre ich zespolenie z miastem, z pasami zieleni ulicznej i z zielenią przydomową.

Załączone przykłady / ryc.15,16 ^{v15a} / to plany zieleni-
ców ulicznych i placowych, zaprojektowanych i urządzonych
w latach 1947 - 1948 .

Ryciny 17,18,19, ^{19a)} przedstawiają fragmenty zieleni-
ców Wrocławia.

Najważniejsze zespoły parkowe i leśne są następu-
jące :

a/ parki :

Szczytnicki	57 ha
na Popowicach	10.37 ha
Wschodni	39.87 "
Południowy	30.25 "
przy cm. Grabiszyńskim	28.00 "
Zachodni	65.77 "

231.26
57
1741

Łącznie - powierzchnia parków i zieleni-
ców wraz z ogrodami botanicznym i zoologicznym wynosi

parki	- 344.34
zielenie	- 146.49
razem	490.83 ha

a. b. i. z. w. l.

231.26

to znaczy - ~~parę~~ przy przewidywanym zaludnieniu miasta w okresie lat 20 - 30 550.000 osób - 9 m²/ M.

W nawiązaniu do uwag, poczynionych poprzednio odnośnie układu zieleni w mieście - zaprojektowano stworzenie systemu zieleni ~~w mieście~~, uzupełniającego siatkę istniejącą, a polegającego na wzajemnym powiązaniu większych i mniejszych zespołów ciągami i pasami zieleni. Część tego systemu - to zieleni parkowo- leśna, a więc parki, mniejsze parki osiedlowe, otoczenie budynków użyteczności publicznej, zielenie na placach i w obrębie osiedli, zieleni wzdłuż ~~ciągów~~ komunikacyjnych, a także - całe zagadnienie izolacji, służące jednocześnie celowi przechadzki i wypoczynku : pasy międzydzielnicowe, izolacja zakładów przemysłowych i t.p.

O ile poszczególne funkcje zieleni w ilościach swych opierają się na wypracowanych normach, o tyle układ ogólny zieleni, a stąd i ilość parków i zalesień jest raczej wynikiem kompozycji planu miasta. Bardzo rozległy, rozproszony układ Wrocławia i konieczność nawiązania projektowanych zespołów zabudowy do sytuacji zespołów już istniejących, nasuwa konieczność wypełnienia dużych przestrzeni, wolnych od zabudowy, zielenią. Podkreślić należy, że nie może tu być mowy o projektowaniu zbyt wielkiej ilości ~~parków ozdobnych~~ ^{zieleni publicznej}. Byłoby to gospodarczo nieuzasadnione. Program tych obszarów, zbyt małych dla uprawy rolnej, wypełnić muszą w dużej mierze zalesienia, sady, ogrody warzywne..

Ogółem - na cele parków i zieleni / bez parku Szczytnickiego i nadbrzeży Odry, włączonych w obszar parku kultury/ wraz z ogrodami botanicznym i zoologicznym, przeznaczono w projekcie powierzchnię 825 ha, tzn. 15 m²/mieszkańca. Nadwyżka przeznaczona na cele zieleni produkcyjnej zajmuje obszar około 1000 ha.

b/ Park Kultury

Wielki zespół terenów zielonych we wschodniej części miasta wyznaczony został w programie zieleni Wrocławia jako Centralny Park Kultury / ryc.20/. W skład jego wchodzi następujące elementy :

- 1/ Park Szczytnicki / omówiony wyżej /
- 2/ Stadion sportowy im.K.Swierczewskiego / por.dalej/
- 3/ Ogród zoologiczny / por.dalej/
- 4/ Tereny wystawowe
- 5/ Wesołe miasteczko.

Tereny wystawowe obejmują teren pawilonów i budowli stałych z dominantą Hali Ludowej, teren pawilonów o charakterze czasowym oraz malownicze nadbrzeże Odry przeznaczone dla spaceru i luźno rozmieszczonych wśród zadrzewień pawilonów, w części zaś dla powiększenia ogrodu zoologicznego. Program terenów wypełniają wielkie wystawy o skali krajowej / Wystawa Ziemi Oczyszcanych w r.1948 / mniejsze wystawy i imprezy widowiskowe / Hala Ludowa, kino/ w ziemi ślizgawka; wreszcie tereny użytkowane są na cele spaceru, posiadają restaurację i kawiarnię oraz pawilony sprzedaży.

Całość Parku Kultury zajmuje obszar 235 ha, w tym :

Park Szczytnicki	57 ha
Stadion sportowy / z polem złotowym/	76 ha
Ogród zoologiczny z projektowanym powiększeniem	21 ha
Tereny wystawowe	38 ha
Wesołe miasteczko	9 ha
pozostałe tereny zielone tego zespołu	<u>34 ha</u>

razem..... 235 ha

c/ Ogród botaniczny i zoologiczny

1/ Ogród botaniczny we Wrocławiu posiada blisko półtorawiekową tradycję pracy. Zaczęto organizować go w roku 1811 nad łaczą Odry, otaczającą niegdyś od wschodu Wyspę Tamską; łacza ta później częściowo zasypana, miała jeszcze wtedy połączenie z rzeką. W pierwszej połowie XIX wieku ogród prowadził już wymianę roślin z kilkunastoma ogrodami Europy, m.in. z Warszawą, Krakowem i Krzemieńcem; w następnym okresie rozwoju założono ^{tu} geograficzne grupy drzew i krzewów, oraz model terenowy pokładu węglowego, wzorowany na stosunkach geologicznych rejonu wałbrzyskiego. Ogród liczył wtedy około 2000 gatunków i odmian drzew i krzewów, 4000 bylin, 3000 roślin jednorocznych i 3000 roślin w szklarni.

W wyniku działań wojennych uległy zniszczeniu budynki oraz wiele cennych drzew i krzewów; na terenie ogrodu urządzone były okopy i bunkry, cały obszar był zachwaszczony.

Prace odbudowy rozpoczęto w końcu 1945 r.; do czerwca 1950 oczyszczono kompletnie teren i odbudowano gmach Instytutu Botanicznego.

Cel ogrodu wrocławskiego - to przede wszystkim stworzenie warsztatu pracy naukowo-dydaktycznej i doświadczalnej dla Wydziału Przyrodniczego Uniwersytetu. Jednocześnie z chwilą uruchomienia i udostępnienia publiczności ogród odegra doniosłą rolę w dziedzinie popularyzacji nauki przyrody i zbliżenia społeczeństwa wrocławskiego do świata roślin, przyczyniając się w ten sposób do rozwoju tego zakresu kultury.

9. Ogród botaniczny, zajmujący powierzchnię około ^(24,5) 24,5 ha posiada ~~duże~~ walory estetyczne i krajobrazowe pięknego parku / ryc. 21/. Istnienie naturalnego stawu / jedyne w polskich ogrodach botanicznych/ pozwala na hodowlę roślin wodnych w warunkach naturalnych.

W łagodnym klimacie Wrocławia łatwo aklimatyzują się rośliny, które gdzieś indziej / w Centralnej Polsce / nie wytrzymują ostrzejszych warunków klimatycznych. Dzięki temu ogród posiada bogatą kolekcję magnolii / 12 gatunków /.

Cenna kolekcja drzew i krzewów, duże alpinarium, wreszcie interesujący przekrój węglowy z oryginalnymi odciskami drzewiastych paproci i skrzypów na piaskowcach i łupkach, z okazami skamieniałych pni, - wszystko to wskazuje na dużą wartość zagospodarowania tego terenu i na możliwość pełnego i właściwego rozwoju.

Przy odbudowie zwracać się będzie uwagę przede wszystkim na zademonstrowanie zespołów roślin, związanych z różnymi warunkami siedliskowymi : las bukowy, rośliny górskie, łąkowe, wodne i.t.d.

Szklarnie obok podstawowej niewielkiej kolekcji roślin szklarniowych, służyć będą przede wszystkim do pracy naukowo-dowodzącej. Będą to pierwsze tego typu szklarnie o charakterze dydaktycznym ~~w~~ ^u ~~w~~ ^{ach} uniwersytetów ~~u~~ ^{ach} polskich..

2/ Wrocławski ogród zoologiczny założono w 1865 r. na powierzchni 10 ha i powiększono w 1939 r. o 3 ha. Mieści się on na terenach nad Odrą i Starą Odrą w korzystnych warunkach klimatycznych. Jak wynika z dawnej daty założenia, nie jest on ogrodem całkowicie odpowiadającym nowoczesnym wymaganiom, posiada tylko niektóre fragmenty dobrze urządzone i wymaga dużych zmian i przebudowy, jeśli chodzi o danie zwierzętom właściwych warunków życia / swobodne wybiegi, duże przestrzenie/. Wymaga

również w związku z tym powiększenia terenu ; ogród wielkomijski powinien zajmować powierzchnię min, 25 ha.

Dzisiejszy stan zwierząt - 450 / w tym dużych sztuk 120/ w dwudziestu paru grupach hodowlanych jest dorobkiem wyłącznie polskim, gdyż w 1945 r. nie było tam ani jednego zwierzęcia.

Na tle ogólnego zubożenia po wojnie jest to cyfra dobra.

Po zniszczeniach wojennych wyremontowano szereg urządzeń i pomieszczeń dla zwierząt, doprowadzono do dużego spopularyzowania tematu wśród społeczeństwa wrocławskiego i osiągnięto olbrzymią frekwencję odwiedzających w okresie Wystawy Ziem Odzyskanych: - 6.081.619 osób w ciągu roku 1948.

Frekwencja normalna wyniosła w roku 1949 - 14.110 osób, zaś w 1950 / do 30.IX / aż 260.798 osób.

Plan zagospodarowania przewiduje powiększenie terenu ogrodu o pas zadrzewień nad Odrą / około 8 ha/ i rozwinięcie trzech działów :

1. zwierząt dzikich - zagranicznych i krajowych,
2. zootechnicznego / zwierzęta gospodarskie/
3. fermy eksperymentalnej zwierząt futerkowych.

Łącznie więc powierzchnia wyniesie około 21 ha. Prócz tego gospodarka ogrodu zoologicznego wymaga terenów ogrodniczych dla żywienia zwierząt / ogród posiada obecnie 5 ha terenu poza miastem oraz około 20 ha łąk. Nie jest to obszar wystarczający; potrzebny ogrodu są duże, jako ich przykład służyć może fakt, że hipopotam zjada 12 ton siana rocznie /.

Rada Główna do spraw Nauki i Kultury uznała w r. 1950, że ogród wrocławski ma być zakładem naukowym, związanym z uniwersytetem. Poza tym przewiduje się rozwijanie w dalszym ciągu ożywionej działalności oświatowej / w budynku sale wykładowe i wystawowe, kino, odczyty/. Ogród wrocławski ma być jednym z 12 ogrodów w Polsce / obecnie jest ich 6 /.

W planie 6-cio letnim przewidziany jest rozwój terenowy, oraz przebudowa i unowocześnienie ^{ogrodu} / głównie domu dachowych drapieżców/.

d/ Tereny sportowe

Czołowe miejsce w zespole urządzeń sportowych Wrocławia zajmuje na olimpijską skalę zaprojektowany Stadion im. Karola Swierczewskiego. Stadion ten / ryc. 22, 23^{23a}, odbudowany po wielkim zniszczeniu w r. 1948, zajmuje wraz z polem złotowym powierzchnię 76 ha, posiada następujące urządzenia :

- wielki stadion widowiskowy z trybunami dla 80.000 widzów,
- mały stadion z trybunami dla 12.000 widzów,
- pływalnię otwartą z trzema basenami i trybunami, halę sportową oraz szereg urządzeń, placów i boisk.

Inne, na wielką skalę założone tereny sportowe, są to: pole wyścigów konnych, położone w południowej części miasta, o powierzchni 69.52 ha, oraz ośrodek parkowo - sportowy na Popowicach nad Odrą, w pięknym otoczeniu parkowym / powierzchnia samego terenu sportowego 8.83 ha/. Cba te tereny wskutek zniszczeń nie są obecnie użytkowane.

Ogółem istnieje we Wrocławiu 49 różnej wielkości ośrodków, boisk i placów sportowych o powierzchni od 0.50 do 20 ha. Łącznie powierzchnia wszystkich terenów sportowych wynosi 399.65 ha, z czego czynnych jest 21 ośrodków i boisk o łącznej powierzchni 348.50 ha / stan z r. 1950 /.

Sporty wodne zorganizowane są na odcinku Odry między Biskupinem a mostem Grunwaldzkim / przystanie wioślarskie i żeglarskie/ i na kanale / tor regatowy/. Prócz tego obejmują pięć sportowych pływalni sztucznych otwartych i jedną krytą. Istnieją również 2 kąpieliska na stawach i jedno na rzece.

Analogicznie do układu całości terenów zielonych w mieście - w dziedzinie terenów sportowych występuje ten sam

zasadniczy błąd : obok dobrze wyposażonych w urządzenia sportowe niektórych dzielnic peryferyjnych - śródmieście jest ich prawie pozbawione, duże odległości do nich nie pozwalają na powszechność uczestnictwa. Układ terenów w całym mieście nie jest równomierny, a jednocześnie powierzchniowo zbyt rozbudowany.

W oparciu o istniejące tereny sportowe, przewiduje się uzupełnienie i reorganizację siatki urządzeń w następujący sposób / przy rozbudowaniu niektórych ośrodków, a ograniczeniu innych /:

I. Urządzenia ogólnomiejskie :

a/ Stadion im.K.Swierczewskiego, służący jednocześnie za ośrodek dzielnicowy dla dzielnicy wschodniej.

b/ Tor wyścigów konnych.

II. Urządzenia dzielnicowe

/ z uwzględnieniem widowisk /

a/ rozbudowa ośrodka dla śródmieścia na Wyspie Mieszkańskiej pow. około 11 ha

b/ projektowany ośrodek na Karłowicach
pow. około 12 ha

c/ rozbudowa ośrodka na Popowicach ✓
pow. około 12 ha

d/ rozbudowa ośrodka w dzielnicy Południe
pow. około 12 ha

e/ istniejący ośrodek na Niskich Łąkach
pow. 10 ha

f/ rozbudowa ośrodka na Psim Polu
pow. około 16 ha

g/ projektowany ośrodek w Leśnicy
pow. około 10 ha

III. Urządzenia osiedlowe

niewielkie około 3 - hektarowe ośrodki o charakterze wyłącznie ćwiczebnym w ilości 22 na obszarze całego miasta, oraz małe zespoły gier i zabaw w obrębie bloków mieszkalnych.

W ośrodkach dzielnicowych przewidziane jest urządzenie pływalni otwartych.

W sumie powierzchnia projektowanej sieci terenów sportowych / bez Stadionu im. K. Świerczewskiego / wynosi około 220 ha, co w przeliczeniu na przewidywaną ilość mieszkańców 550.000 wynosi

<u>220.000</u>	4.4	m ² /mieszkańca
550.000		

Promień zasięgu nie przekracza dla ośrodków osiedle~~ni~~owych 2 km. Stadion im. Świerczewskiego wliczony jest do powierzchni Parku Kultury

e. Ogrody działkowe

Wrocław przedwojenny posiadał rozbudowa^{ana} sieć ogrodów działkowych; istnieje tu szereg dobrych założeń /rys. 34/ skalą swą właściwych dla należytego zagospodarowania /dekret o ogrodach działkowych z dnia 9.III.1949., przewiduje wielkość jednego ogrodu równą co najmniej 40 działkom a więc, zależnie od wielkości działek minimum 1 ha/; całość układu wymaga jednak korekty z uwagi na dużą ilość ogrodów bardzo małych, o przypadkowym kształcie i niewłaściwym usytuowaniu.

Po wielkich zniszczeniach wojennych w ogólnej ilości 472.5 ha ogrodów zagospodarowano na nowo około 400 ha / 10.000 działek /, t.j. zn. ok. 13 m²/mieszkańca przy obecnym rozładunku.

W oparciu o zespoły istniejące przeprowadza się korektę układu, tworząc jedynie zespoły duże, małe zaś częściowo łącząc, częściowo zaś likwidując. W partiach miasta, pozbawionych

ogrodów ,projektuje się tereny nowe.Ogółem przewiduje się 498 ha to znaczy 9 m²/mieszkańca ogrodów działkowych,Cyfra przekraczająca normy wynika z dużego zapotrzebowania obywatelskiego,co najprawdopodobniej wpłynie na wytworzenie się wysokiej kultury w dziedzinie prowadzenia ogrodnictwa i dużej popularności tego zagadnienia.

f/ Cmentarze

Na uwagę zasługują we Wrocławiu przykłady nowoczesnych założeń cmentarnych na Grabiszynie / 73.56 ha/ i na Osobowicach/ 52.91 ha/,których bogato zaodrzewione fragmenty mają charakter parkowy / ryc.25, 26 / Istnieje na Krzykach cmentarz poległych oficerów Armii Radzieckiej / ryc.37/ założony w latach 1943 - 48. Poza tym jednak sieć cmentarzy wymaga radykalnego przeprojektowania,gdyż obejmuje ona 58 cmentarzy bardzo małych rozproszonych po całym mieście,usytuowanych często zupełnie nieodpowiednio,jako pozostałość dawnych cmentarzy parafialnych i przykościelnych.

Przewiduje się stworzenie czterech wielkich cmentarzy ozielnicowych,usytuowanych w sposób umożliwiający obsługę całego miasta,oraz dwa cmentarze mniejsze na Psim Polu i w Leśnicy :

1. rozwój istniejącego cmentarza na Grabiszynie	96 ha
2, " " " " Osobowicach	70 ha
3 nowy cmentarz na Wojszycach	77 ha
4 " " " Kowalu	88 ha
5 " " " Psim Polu	15 ha
6 " " " Leśnicy	<u>15 ha</u>
	razem 359 ha

to znaczy $\frac{3.590.000}{550.000}$ 6 . 5 m²/mieszkańca

Cmentarze projektowane otoczone są pasmami zieleni, podana powierzchnia obliczona jest łącznie z nimi. Same cmentarze zajmują powierzchnię 226 ha / 4 m²/M /.

Stare cmentarze, nie wciągnięte do zespołów projektowanych, będą stopniowo likwidowane zgodnie z obowiązującymi przepisami.

g/ Zieleni towarzysząca urządzeniom użyteczności publicznej

1. Ogrody przedszkoli i szkół

Zagadnienie przedszkoli i ogrodów dziecięcych wymagało we Wrocławiu zorganizowania od podstaw, urządzeń tych bowiem, za wyjątkiem miejsc zabaw dla dzieci w parkach i ogrodach działkowych miasto nie posiadało. Obecnie ^{wiec}/przed- szkola mieszczą się w budynkach adaptowanych, większość w śródmieściu, w budynkach pozbawionych otoczenia zielonego. Istnieje jednak również szereg adoptowanych na cele przedszkoli Willi w dużych ogrodach; zakładane są też urządzenia nowe - między innymi przedszkole i ogród Jordanowski przy Osiedlu Wrocławskiej Spółdzielni Mieszkaniowej w Ciężynie oraz ogród Jordanowski w Leśnicy / ryc.27,28/.

Otoczenie budynków szkolnych - to przy szkołach starych ~~z~~ ~~ix~~ niewielkie ciasne boiska, wtłoczone w zabudowę, pozbawione zieleni, w znacznej odległości od innych miejskich terenów zielonych / ryc.29 /. Istnieje również szereg budynków szkolnych z okresu ostatnich lat przed wojną / ryc.30/ otoczonych terenami wolnymi, dającymi możliwość racjonalnego zaprojektowania / boiska, ogród ozdobny/. Dobry teren /około 1.5 ha/ z pięknym starodrzewem, posiada szkoła przy ul. Parkowej, nie jest to jednak obszar zagospodarowany odpowiednio do obecnych wymagań, a stanowiący jedynie temat dla rozwiązania projektowego.

Program gospodarki miejskiej przewiduje zorganizowanie pełnej sieci ogrodów szkolnych i przedszkolnych w oparciu o plan zagospodarowania.

2. Ogrody przyszpitalne

Występuje tu zjawisko analogiczne z terenami ogrodów szkolnych. Szpitale położone w śródmieściu, budowane dawniej, posiadają małe działki oraz minimalne tereny zielone / ryc.31/. W przeciwieństwie do nich - niektóre szpitale położone w zewnętrznych partiach miasta / okres budowy - ostatnie lata przed wojną /, założone zostały na terenach obszernych i posiadają często współczynnik zieleni na jedno łóżko znacznie przekraczający wymagane normy. Jest to wynikiem dużej ilości ogrodów warzywnych, objętych gospodarką szpitali. Sprawa ogrodów przyszpitalnych wymaga zreorganizowania i jest postawiona w programie prac planowania miasta.

h/ Zieleni terenów przemysłowych

Zadrzewienia w obrębie terenów przemysłowych w układzie miasta przedwojennego nigdzie nie występowały. Nie istniały również strefy ochronne, izolujące zakłady przemysłu szkodliwego od innych terenów pracy oraz od dzielnic mieszkaniowych. Zagadnienia te stanowią fragment programu prac planowania; w podanych poprzednio zestawieniach cyfrowych, powierzchnia stref ochronnych wliczona jest do powierzchni parków, zieleni i zalesień.

i/ Zieleni towarzysząca urządzeniom komunikacji

do umieszczenia
*przy ogólnej ilości km. ulic we Wrocławiu zadrzewiona jest około czwarta ich część. Przeważające gatunki drzew to : dąb szypułkowy, lipa, klon pospolity, głóg, akacja, /grocho-
jedna istniejących ulic.)
drzew/, topola, wiśnia japońska, leszczyna turecka, jarzębina, żywoploty głównie grabowe. Specjalnie ciekawe zadrzewienie*

ulic występuje w dzielnicy Krzyki; nazwy ulic są tam dostosowane do typu zadrzewienia / Jarzębinowa, Jaworowa, Lipowa i t.d./ Przykłady typowych ulic i ich zadrzewienie ilustrują załączone przykłady / ryc.32,33,~~34~~ /.

Przewiduje się dalsze zadrzewienie ulic i placów istniejących oraz pełne rozwiązanie tego problemu w sieci ulicznej projektowanej.

Istnieją we Wrocławiu dobre przykłady zadrzewienia nasypów kolejowych. Znaczne rozbudowanie sieci kolejowej w obrębie miasta wskazuje na konieczność objęcia tego zagadnienia *w dalszym ciągu* programem zieleni.

j/ Zieleń przydomowa - problem całkowicie nierozwiązany w śródmieściu, jest chlubą Wrocławia, jeśli chodzi o jego dzielnice peryferyjne. Działki przeważnie dość duże, posiadają dobrze zaprojektowane ogrody o wyraźnej przewodzie zieleni ozdobnej nad gospodarczą; potrzebę tej ostatniej słusznie pozostawiono ogrodom działkowym. I tu zwraca uwagę bogactwo gatunków, dobrze dobranych pod względem różnych pór kwitnienia i różności kolorów. Żółto kwitnie forsythia najwcześniej, później biało spirea, czerwono pigwa, znów biało jaszmin, wreszcie całe bogactwo róż krzaczastych i pnących, obok bogatego doboru drzew / wierzba, świerk kłujący i inne / / ryc.35,³⁴~~38~~ /.

k/ tereny Bodmiejskie wycieczkowe

Cośnośnie terenów turystycznych - stwierdzić należy zbyt małą ich powierzchnię dla potrzeb ludności miasta oraz nie wszędzie istniejące zielone powiązania piesze, rowerowe i kołowe tych terenów z obszarami zieleni miejskiej. Za dodatni przykład takich częściowo istniejących powiązań mogą służyć pięknie zadrzewione nadbrzeża Odry we wschodniej i północno-zachodniej części miasta, ciągi krajobrazowe o dużym znaczeniu widokowym.

Istniejące zespoły podmiejskie leśnych terenów wycieczkowych, dotychczas administrowane przez miasto, jak również lasy, o których przejęcie miasto w 1949 r. wystąpiło, zajmują powierzchnię 3313 ha. Lasy te leżą w odległości nie większej niż 18 km do centrum miasta /Rynek/. Główne wśród nich zespoły są :

las Osobowicki i Rędziński / wzdłuż Odry na pn.-zach.
od miasta /

las Strachociński / nad Odrą na wschód od miasta /

las Mokre / koło Leśnicy /

las w rejonie Zakrzowa / pn.w.od miasta/

Projektowane zalesienia w obrębie miasta omówiono poprzednio. Poza miastem projektuje się uzupełnienie i złączenie w jeden zespół małych lasów rejonu Zakrzowa oraz lasów nad Odrą na pd.-wschód od miasta, / rejon Pleszowice i Gajkowa /. Te ostatnie lasy - to otoczenie przyszłego wielkiego zalewu na Odrze, którego stworzenie związane jest z całokształtem gospodarki wodnej Odry. Wyzyskanie go dla celów sportów wodnych - to wspaniałe perspektywy rozwoju turystyki we Wrocławiu - / odległość od centrum miasta około 12 km /..

Lasów, o których mowa /Pleszowice i Gajków/ oraz lasa na północ od miasta, miasto nie przejmuje w administrację; będą one jedynie udostępnione dla celów wycieczkowych i pozostaną w zasięgu gospodarki Lasów Państwowych / ogółem 1876 ha/. Skomunikowanie ich z miastem uzyskane będzie za pomocą linii tramwajowych i autobusowych. Częściowo komunikacji tej obecnie brak, w części zaś wymaga ona usprawnienia. Również usprawnienia i właściwego zorganizowania w sensie turystycznym wymagają połączenia z dalszymi terenami wycieczek t.j.z Sobótką, oraz Trzebnicą i Obornikami / Góry Kocie /.

Turystyka wodna obejmuje szlaki rzeczne : Odrę w górę rzeki / ze wspomnianym wyżej jeziorem zalewowym/, Odrę w dół rzeki

wraz z ciekawym krajobrazowo i przyrodniczo jej dopływami Baryczą, Oławą i Bystrzycą.

E. Gospodarka zieleni miejskiej

Głównym gospodarzem zieleni miejskiej jest Wydział Plantacji Zarządu Miejskiego, mający w opiece parki, zielonice, zielenie uliczne i cmentarze oraz prowadzący gospodarkę hodowlaną w Miejskich Zakładach Hodowli Roślin, służących dla produkcji materiału roślinnego dla potrzeb plantacji. Zakłady zajmują łączną powierzchnię 69 ha i prowadzą hodowlę bylin, roślin doniczkowych, rozsady kwiatowych oraz szkółki drzew ozdobnych.

F. Problem ~~zazielenienia~~ terenów zagruzowanych

do uzupełnienia
~~Obszar~~ terenów zagruzowanych wynosi ~~w~~ Wrocławiu ~~około~~ *około* ~~ha.~~ Po usunięciu z nich wartościowego materiału budowlanego, występuje konieczność opanowania tych terenów *przez* siatkę lub zespołami zieleni. Wymaga to specjalnych badań i studiów nad metodami zazieleniania i specjalnej pozycji w budżecie miasta. Przeprowadzone już doświadczenia wskazują, że istnieje duża liczba roślin, których hodowla na tych obszarach daje dobre rezultaty. Na terenach wspomnianego poprzednio "klina południowego" zastosowana będzie zasada wybierania dla większych drzew takich miejsc, jak dawne podwórza, ulice i t.p., zaś fundamenty i rumowiska obsadzone będą specjalnie dobraćanymi gatunkami.

Następujące gatunki roślin nadają się do obsadzenia terenów zagruzowanych / stosuje się je w Warszawie, szereg z nich wypróbowano również w Lille po zniszczeniach wojennych 1940 r. / :

a/ drzewa i krzewy : olsza, wiciokrzew, świdośliw, bodźdrzew, maszenki, wierzba, agrest, porzecznica górską,

jarzab, brzoza, tarnina, lipa, świdwa, orzech laskowy, liguster, głóg, jałowiec, kalina, rokitnik, sygnus, osika, bez, irga.

b/ byliny - wszystkie gatunki sedum

c/ rośliny zastępujące trawniki : krwawnik, ukwap, rogownica, goździk, jeżowiec, turzan, wilczomlec, bodziszek, maki, łamikamienie, czyściec, zatrwian.

ŹRÓDŁA

1. Biuro Planu Wrocławia / Kier.inż.T.Ptaszycki / : studia i plan ogólny zagospodarowania miasta 1946 - 1949
2. Dane Wydziału Plantacji Prezydium MRN we Wrocławiu 1950
3. Dane Miejskiego Komitetu Kultury Fizycznej we Wrocławiu 1950
4. Instrukcja Głównego Komitetu Kultury Fizycznej "Założenia do planowania urządzeń sportowych na wsi i w mieście" Warszawa 19.V.1951.r.
5. Anna Płaszycka : Przestrzenie zielone w miastach, Poznań 1950.r.
6. Ministerstwo Budownictwa Miast i Osiedli : Tymczasowe Normatywy Urbanistyczne, Warszawa 1951
7. Sybilski : Informacje ustne o gatunkach roślin w parkach Wrocławia, 1950.
8. Prof.dr.H.Teleżyński : Informacje ustne o Wrocławskim Ogrodzie botanicznym.
9. Karol Łukaszewicz : Informacje ustne o wrocławskim ogrodzie zoologicznym 1950
10. Inż. Stanisław Wojciechowski : Informacje ustne o stanie zieleni Wrocławia oraz o zazielenieniu terenów zagrożonych 1950.

-0-

*Rysunki do pow. opracowania wykaz
stud. arch. Ryszard Jedrak, Wrocław,
schematy układu zieleni stud. Maria Rogalewska, Wrocław.*

